

НОРМАТИВНЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНУ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано чинні кримінальні кодекси Азербайджанської Республіки, Республіки Білорусь, Республіки Вірменії, Киргизької Республіки, Республіки Молдови, Республіки Польщі, Російської Федерації, Туркменістану, в яких нормативно закріплені принципи кримінального закону, з метою порівняння відповідних норм з положеннями проєкту Кримінального кодексу України. На основі порівняння встановлено особливості законодавчого визначення засад в окремих країнах та надана оцінка новел та пропозиції щодо подальшого удосконалення проєкту КК України.

Ключові слова: кримінальне законодавство інших країн, принципи кримінального закону, проєкт Кримінального кодексу України.

The article analyzes the current criminal codes of the Republic of Azerbaijan, the Republic of Belarus, the Republic of Armenia, the Kyrgyz Republic, the Republic of Moldova, the Republic of Poland, the Russian Federation, Turkmenistan, which normatively enshrine the principles of criminal law, in order to compare the relevant provisions with the draft Criminal Code. Based on the comparison, the peculiarities of the legislative definition of the principles in individual countries are established and an assessment of novelties and proposals for further improvement of the draft Criminal Code of Ukraine is provided.

Key words: criminal legislation of other countries, principles of criminal law, draft of the Criminal Code of Ukraine.

В статье проанализированы действующие уголовные кодексы Азербайджанской Республики, Республики Беларусь, Республики Армении, Кыргызской Республики, Республики Молдовы, Республики Польши, Российской Федерации, Туркменистана, в которых нормативно закреплены принципы уголовного закона, с целью сравнения соответствующих норм с положениями проекта Уголовного кодекса Украины. На основе сравнения установлены особенности законодательного определения принципов в отдельных странах и дана оценка новелл и предложения по дальнейшему совершенствованию проекта УК Украины.

Ключевые слова: уголовное законодательство других стран, принципы уголовного закона, проект Уголовного кодекса Украины.

Вступ. В умовах розробки нового кримінального закону України вагомого значення набувають питання нормативного визначення принципів кримінального права. Поза всяким сумнівом, засади кримінального права були в центрі уваги багатьох дослідників. Так, М. Бавсун, Ю. Баулін, В. Гацелюк, І. Гнатів, О. Дудоров, М. Коржанський, О. Козаченко, В. Навроцький, О. Олійник, Є. Стрельцов, Є. Фесенко, М. Хавронюк та багато інших відомих учених в галузі кримінального права зверталися до питань визначення, класифікації, проявів галузевих принципів. Однак, сьогодні це питання ще більш актуалізується з огляду

на те, що робочою групою з питань розвитку кримінального права, утвореною Указом Президента України № 584/2019 від 7 серпня 2019 р. «Питання Комісії з питань правової реформи», в проєкті Кримінального кодексу (далі – КК) України закріплено перелік і визначаються принципи кримінального закону. З огляду на те, що багато в яких кримінальних кодексах, прийнятих вже в кінці ХХ – на початку ХХІ століття, нормативно закріплені галузеві принципи, досвід зарубіжних країн може стати в нагоді під час законотворення у сфері кримінального права, що відбувається наразі.

Основний зміст. На необхідність нормативного закріплення принципів кримінального закону у самому кримінальному законі неодноразово наголошувалася в доктрині кримінального права. Дані наукові пропозиції були враховані в багатьох «новітніх» кримінальних кодексах. Так, принципи кримінального закону в окремому розділі (або главі, статті) закріплені в кримінальних кодексах Азербайджанської Республіки, Республіки Білорусь, Російської Федерації, Туркменістану, Республіки Польщі, Республіки Молдови, Республіки Вірменії, Киргизької Республіки. Разом з тим в «старших» кримінальних кодексах Австрії, Болгарії, Латвії, ФРН, Швеції, Швейцарії окремо засади не зазначені. Не можна сказати, що в останніх кодексах вони відсутні, але, як і в чинному КК України, засади «вплітаються» в законодавчу тканину, впливають із багатьох інших закріплених правових встановлень. Певні притаманні принципам декларативність та абстрактність іноді зумовлюють супротив щодо їх текстуального нормативного вираження. Проте законодавче визначення основоположних засад в самому кримінальному законі дозволить уникати дискусійних питань щодо їх розуміння, а також вони стануть чітким орієнтиром для криміналізації та пеналізації, для подальшого нормотворення, матимуть позитивний вплив на правозастосування в цілому.

Оскільки проєкт нового КК України, за словами члена робочої групи В.О. Навроцького, пишеться з «чистого листка», тобто не шляхом переробки існуючого КК 2001 р. чи адаптації до українських умов якогось зарубіжного кримінального закону [2, с.100], назви і спосіб визначення принципів відзначається насправді оригінальністю, хоча в цілому вони й відповідають тим надбанням, які склалися в національній кримінально-правовій доктрині, одночасно враховують і позитивний зарубіжний досвід нормативного визначення засад кримінального закону. Так, у Розділі 1.2. «Принципи КК України» книги 1 «Про КК України» в ст. 1.2.1-1.2.8

визначено такі: законність, юридична визначеність, рівність перед КК України, пропорційність, індивідуальність, гуманізм, однократність, сумлінне виконання міжнародних зобов'язань [1].

Зауважимо, що в перших варіантах проєкту була спроба закріпити також принцип верховенства права. Не зовсім вдале формулювання, що не відповідало загальноприйнятому розумінню верховенства права та не повно розкривало його суть, а також не сприйняття його рецензентами проєкту [3] зумовило те, що вже в тексті від 02.01.2021 принцип верховенства права з розділу 1.2. виключено, натомість змінено найпершу ст. 1.1.1 розділу «1.1. Вихідні положення», в якій вказано: «КК України є єдиним законом України, який на засадах *верховенства права* регулює суспільні відносини між державою і особою, яка вчиняє передбачені ним діяння». Складовими цієї засади є законність, юридична визначеність і рівність перед кримінальним законом – принципи, закріплені в окремому розділі. Тому вважаємо, що верховенство права як основна засада кримінального закону, навіть безпосередньо не закріплена поряд з іншими принципами, в повній мірі відображена таким чином у проєкті. Щоправда, слід погодитися із зауваженнями професорки О.Г. Шилов, яка на одній з останніх конференцій по обговоренню проєкту КК України «Проблеми впровадження нового Кримінального кодексу у правову систему України» (17 квітня 2021 року) вказала на неправильність вказівки на множину – *засадах* верховенства права. Не зважаючи на те, що верховенство права містить в собі складові, елементи інших основоположних засад (законність, рівність, юридична визначеність тощо), не можна в даному випадку представляти основну конвенційну і конституційну ідею як сукупність інших принципів. Аналіз кримінальних кодексів Азербайджанської Республіки, Вірменії, Республіки Білорусь, Киргизької Республіки, Молдови, Польщі, Російської Федерації, Туркменістану, в яких текстуально закріплено принципи в окремих структурних підрозділах, показав, що в жодному з них не міститься визначення верховенства права.

Порівняльний аналіз принципів кримінального закону (будемо так називати їх умовно з огляду на різний підхід в зарубіжних кодексах до назви: принципи кримінального закону (КК Киргизької Республіки), принципи кримінальної відповідальності (КК Польщі), принципи кримінального закону та кримінальної відповідальності (КК Білорусі), принципи кримінального законодавства (КК Вірменії, Туркменістану), принципи Кримінального кодексу (КК РФ), принципи Кримінального

кодексу та кримінальної відповідальності (Азербайджанської Республіки), принципи застосування Кримінального кодексу (КК Молдови)) показав, що чим новіший кодекс, тим перелік принципів, які нормативно визначаються в ньому, розширюється.

Так, в ст. 4-9 КК Азербайджанської Республіки глави 1 «Задачі і принципи кримінального закону Азербайджанської Республіки» розділу I закріплено принципи законності, рівності перед законом, винної відповідальності, справедливості і гуманізму [7]. Такі ж принципи визначені в КК Російської Федерації (ст. 3-7) [13], КК Туркменістану (ст. 3) [4] (саме вказаний перелік принципів закріплений в модельному КК СНД). Крім вказаних принципів, принцип невідворотності відповідальності визначено у ст. 3 КК Республіки Білорусь [10]. КК Польщі містить главу I «Принципи кримінальної відповідальності», з аналізу ст. 1-3 якої бачимо нормативне закріплення принципу законності, винної, особистої відповідальності та гуманізму [12]. КК Республіки Молдова в главі I «Кримінальний кодекс і принципи його застосування» визначає принципи законності, гуманізму, демократизму, особистого характеру кримінальної відповідальності, індивідуалізації кримінальної відповідальності і кримінального покарання (ст. 3-7) [11]. У досить новому кодексі в главі «Задачі і принципи кримінального законодавства» розділу I КК Вірменії описуються принципи законності, рівності, невідворотності кримінальної відповідальності, особистої, винної відповідальності, справедливості та індивідуалізації, гуманізму [9]. Аналогічні цьому кримінальному закону засади, до того ж і принцип юридичної визначеності, закріплені в ст. 2-10 глави 1 «Кримінальний закон, його цілі і принципи» розділу I КК Киргизької Республіки від 02.02.2017 р. [8].

Засада законності визначена в усіх розглянутих КК, які окремо регламентують принципи. І це не дивно, бо цей кримінально-правовий принцип розглядався у трактатах ще в XVIII столітті: «Немає ні злочину, ні покарання без вказівки в законі (Nullum crimen sine lege, nullum poena sine lege)», відображений він і в п. 2 ст. 11 Загальної декларації прав людини, ч. 1 ст. 15 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 7 КЗПЛ. Однак, в кримінальних кодексах він визначається дещо ширше, аніж в міжнародних актах. Тому при формулюванні цього принципу в кодексах вказується: по-перше, на визначення злочинності діяння, караності, інших кримінально-правових наслідків лише кримінальним законом, по-друге, на заборону аналогії кримінального закону. Лише в найновішому чинному КК Киргизької Республіки про

заборону аналогії йдеться в статті, яка формулює принцип юридичної визначеності (ч. 3 ст. 3).

У ст. 1.2.3. Проекту КК України також мова йде про визначення кримінального правопорушення, кримінально-правових засобів тільки кримінальним кодексом, а також про заборону аналогії. Однак, використовуються формулювання через подвійне заперечення: «не є... не передбачене...», «не можуть бути... не встановлені...». Таке формулювання є не зовсім вдалим як для сприйняття норми, так і для підкреслення її імперативності. Тому вважаємо, слід було б використати традиційне визначення засади законності, як воно вживається в інших кримінальних кодексах. Крім того, вказівка в ч. 3 на випадки, які забороняють застосування аналогії закону, виглядають зайвими, оскільки вони дублюють положення ст. 1.1.1 Проекту, в якій вказується, що саме встановлює КК України (перелік кримінальних правопорушень, видів та розмірів кримінально-правових засобів та підстав, за яких ці засоби застосовуються або не застосовуються).

Принцип рівності в кримінальних кодексах почасти відображає той, що закріплений в Загальній декларації прав людини (ст. 7) та деталізується в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (ст. 26) та конституціях відповідних держав. Саме з вказівкою лише на таку деталізацію (рівність осіб перед законом і притягнення до кримінальної відповідальності незалежно від статі, раси, мови, національності, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану та інших обставин) сформульований принцип рівності майже у всіх аналізованих кримінальних кодексах (Вірменії, Білорусі, Киргизької Республіки, РФ, Туркменістану). Однак, в кримінальному праві принцип набуває дещо специфічного правового змісту: рівність притягнення до кримінальної відповідальності на однакових підставах; однакові підстави при застосуванні кримінально-правових заходів; виключення можливості ухилення від кримінально-правових заходів або ж суттєве їх пом'якшення щодо осіб, які займають особливе високе становище в суспільстві. Разом з тим відповідно до цієї засади можуть встановлюватися особливості кримінально-правових заходів щодо певної категорії осіб (неповнолітні, вагітні, особи з інвалідністю тощо). Додаткові особливості визначено лише в КК Азербайджану (в 6.2 вказано: ніхто не може бути притягнений до кримінальної відповідальності чи покараний, або звільнений від покарання чи кримінальної відповідальності за підставами, передбаченими статтею

6.1. цього Кодексу) та КК Молдови, в якому називаючи цю засаду «принципом демократизму», крім вищезазначеної деталізації (ч. 1 ст. 5), у ч.2 цієї ж статті підкреслюється, що захист прав і інтересів особистості не може бути здійснений шляхом порушення прав та інтересів іншої особи чи суспільства.

Враховуючи вимоги стислості, компактності до мови кримінального закону [5, с. 163], вважаємо, що правильно розробники проекту КК України відмовилися від дублювання дослівного конституційного принципу рівності (тим більше, що перелік закінчується сполукою, що дозволяє розширювати його – «інші обставини»), обмежившись в ч. 1 ст. 1.2.3 «всі особи є рівними перед цим Кодексом», та в ч. 2 встановили: «Цим Кодексом визначаються особливості кримінально-правових засобів щодо неповнолітніх та молодих осіб, осіб, які досягли 70-річного віку, обмежено осудних осіб, вагітних жінок, іноземців, осіб, які раніше вчинили злочин, осіб, які вчинили злочин у співучасті, а також службових осіб» [1]. Саме останнє має покласти край закидам у науковій спільноті про порушення принципу рівності, наприклад, обмеженням застосування заохочувальних кримінально-правових заходів до осіб, які вчинили корупційні кримінальні правопорушення, які мали місце при внесенні змін до чинного КК.

Принцип гуманізму передбачений у всіх аналізованих актах. Насамперед принцип гуманізму в кримінальному праві пов'язується з конвенційним (ст. 5 Загальної декларації прав людини, ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, ст. 3 КЗПЛ) і відповідним чином відображеним в конституціях держав положенням, відповідно до якого ніхто не може бути підданий жорстокому, нелюдському, або такому, що принижує гідність, поводженню та покаранню. Дане положення відображено саме таким чином як один з аспектів принципу гуманізму в КК Вірменії, Молдови. В КК Азербайджану уточнюється щодо заборони такого поводження при покаранні та кримінально-правових заходів. Натомість в КК Киргизької Республіки, Білорусі, Туркменістану, РФ, а також додатково до вказаного в КК Молдови, конкретизується дана конвенційна норма: покарання та інші кримінально-правові засоби не мають на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність. Таким же чином вона відображена в Проекті КК України. На наш погляд, такий підхід є правильним, оскільки галузеві принципи не повинні дублювати конвенційні встановлення, слід їх уточнювати та конкретизувати відповідно до предмета регулювання тієї чи іншої галузі.

Зауважимо, що в кримінальних законах Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Киргизії, РФ, при розкритті принципу гуманізму найперше вказується на те, що Кримінальний кодекс забезпечує безпеку людини. Дане положення пов'язане з загальним розумінням гуманізму як людяності, цінності людини як особистості. До речі, в ч.1 ст. 4 КК Молдови визначається, що метою правового регулювання є захист особистості як вищої цінності суспільства, її прав та свобод. У проєкті КК України дані абстрактні твердження конкретизуються таким чином: гуманізм – це і гуманне обмеження прав і свобод особи, яка вчинила протиправне діяння (ч. 1 ст. 1.2.6), і визнання та дотримання прав, свобод і законних інтересів потерпілої особи (ч. 2 ст. 1.2.6). Натомість не зовсім відповідає принципу юридичної визначеності ч.4 даної статті – здійснення прав особи, яка вчинила діяння, передбачене цим Кодексом, не має шкодити правам потерпілої особи та інтересам суспільства. Це положення навряд чи є прояву гуманізму, а швидше стосується розуміння принципу справедливості [3, с. 134] в кримінальному праві.

У проєкті КК України відсутня вказівка на принцип справедливості, що часто зустрічається в КК інших країн, натомість визначено начебто «нові» принципи пропорційності, однократності, які по суті виражають засаду справедливості, так як вона прописана в аналізованих кримінальних кодексах зарубіжних країн. Втім, на наш погляд, запропоновані розробниками принципи відповідають національній кримінально-правовій доктрині, в якій протягом тривалого часу виокремлюється принцип «заборони двічі притягувати до відповідальності» (однакратність в проєкті) та відповідності призначених кримінально-правових заходів тяжкості вчиненого (пропорційності в проєкті, що набуває щоправда дещо ширшого значення, ніж в усталеному розумінні). Поряд з принципом справедливості у КК Вірменії (ст. 10), окремо у КК Молдови (ст.7) визначено принцип індивідуалізації, однак по суті у вказаних статтях розкриваються вищезазначені два положення, що є проявом принципу справедливості (або пропорційності в Проєкті).

Розробники проєкту КК України підійшли оригінально до розкриття принципу індивідуальності (такої назви немає в жодному КК). У ст. 1.2.5. вказано: «1. Кримінально-правові засоби мають індивідуальний характер. Не допускаються колективна відповідальність і відповідальність за діяння інших осіб. 2. Не вважаються порушенням принципу індивідуальності застосування кримінально-правових засобів до співучасників злочину, а також до юридичних осіб» [1]. У даному положенні відображено інший

усталений в доктрині і текстуально відображений в КК Вірменії, Киргизії, Молдови принцип – особистої відповідальності. Втім, друга частина деталізує даний принцип таким чином, щоб не порушувати інший – юридичної визначеності. При цьому таке закріплення, на наш погляд, має усунути суперечки в науці стосовно існування кримінально-правових заходів щодо юридичних осіб як таких, що порушують основоположні засади кримінального права.

У всіх аналізованих кримінальних кодексах зарубіжних країн знайшов відображення принцип вини (винної відповідальності), однак в проєкті КК України він текстуально не закріплений. З огляду на те, що в нашій правовій доктрині це є основоположною засадою кримінального права, вважаємо це прогалиною Проєкту.

Крім того, в деяких кримінальних законах (Білорусії, Вірменії, Киргизії) нормативно визначений принцип невідворотності кримінальної відповідальності, який визнається і національною доктриною (щоправда сьогодні він трансформується в інший – невідворотності кримінально-правових заходів [2]). Цей принцип також не знайшов відображення в проєкті КК України. А положення ч.1 ст. 1.2.4. проєкту «Кримінально-правові засоби є крайніми засобами реагування держави на протиправні діяння» може навіть навести на думку, що воно є протилежним доктринальній засаді.

Зазначимо, що майже в усіх кримінальних кодексах інших держав (крім найновішого КК Киргизької Республіки від 2017 р.), не виокремлюється принцип юридичної визначеності, який знайшов відображення в проєкті. Ст. 1.2.3 в ч. 1 закріпила наступне: «Положення кримінального закону мають відповідати вимогам достатньої чіткості, зрозумілості та передбачуваності, щоб давати особі можливість заздалегідь знати, які діяння є злочинами та які кримінально-правові засоби передбачені за їх вчинення» [1]. Зауважимо, що дана стаття зазнавала неодноразово змін. Так, на момент першого оприлюднення Проєкту на сайті Реформування кримінального законодавства України 15 вересня 2020 р. вона не мала жодної ознаки, що характеризувала вимоги чіткості, зрозумілості, передбачуваності, а 19 жовтня 2020 р. у контрольному тексті проєкту з'являється ознака «належної», яка на сьогодні трансформувалася у вимогу «достатньої чіткості, зрозумілості та передбачуваності». Саме останній термін виражає відповідність усталеній практиці ЄСПЛ, оскільки Суд, визнаючи те, що саме кримінальний закон має володіти найбільшим ступенем юридичної визначеності, разом з тим допускає існування

нечітких встановлень, які в разі необхідності можуть бути подолані за допомогою тлумачення, зокрема й судового. Ознака «достатня» може передати певну міру умовності вияву вимог чіткості, зрозумілості, передбачуваності кримінального закону для знання і усвідомлення громадянами кримінальної протиправності діянь і кримінально-правових заходів у разі їх вчинення.

Насамкінець хочеться зауважити щодо ст. 1.2.9 «Застосування КК України відповідно до його принципів» проєкту, яка видається зайвою, такою, що не потребує текстуального закріплення в кодексі, з огляду на те, що в Концепції реформування кримінального законодавства вказано: «Кримінальний закон має бути звільнений від декларативних положень».

Висновки. По-перше, текстуальне закріплення засад кримінального закону в окремому структурному елементі кримінального закону, знайшло відображення в тих кримінальних кодексах, які прийняті уже в XX-XXI століттях – Азербайджанської Республіки, Республіки Вірменії, Республіки Білорусь, Киргизької Республіки, Республіки Молдови, Республіки Польщі, Російської Федерації, Туркменістану. По-друге, у всіх розглянутих зарубіжних кодексах досить схоже визначено зміст принципів, особливо що стосується законності, рівності, гуманізму, подекуди кодекси доповнюються додатковими положеннями або ж взагалі своєрідно визначають принципи кримінального закону. Основним же недоліком є повне дублювання конвенційних норм. По-третє, подібним щодо суті, змісту цих принципів, а не власне мовного оформлення, є й проєкт КК України, який враховує не лише конвенційні, конституційні норми, але й надбання науки кримінального права, особливості виразу того чи іншого принципу в цій галузі, зарубіжний досвід (як позитивний, так і негативний) закріплення принципів кримінального закону. По-четверте, видається доцільним з огляду на досвід нормативного закріплення принципів у кримінальному законодавстві інших країн, в проєкті КК України визначити принципи вини та невідворотності кримінально-правових заходів. Загалом вважаємо текстуальне закріплення в кримінальному законі його принципів позитивною новелою для розвитку сучасного кримінального права, що сприятиме подальшому галузевому законотворенню в правильному і чітко визначеному напрямі.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Дудоров О., Письменський Є. Комплексне реформування кримінального законодавства України. Перший вагомий крок зроблено. URL:

<https://yvu.com.ua/kompleksne-reformuvannya-kryminalnogo-zakonodavstva-ukrayiny-pershij-vagomyj-krok-zrobleno/> (дата звернення: 07.04.2021)

2. Козаченко О.В. Кримінально-правові заходи: культуро-антропологічний аспект: монографія. Миколаїв: Іліон, 2011. 504 с.

3. Козаченко О.В., Мусиченко О.М. Культуро-антропологічний вимір справедливості кримінально-правового впливу: світові здобутки та національні надбання. *Гуманітарний дискурс: політика, управління, влада: колективна монографія* / За заг. ред. О.А. Івакіна, І.В. Шамши, Д.В. Яковлева. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 120-135.

4. Кримінальний кодекс України (проект). Контрольний текст (станом на 29.03.2021 року). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/01/04/kontrolnyj-proekt-kk-02-01-2021.pdf> (дата звернення: 07.04.2021)

5. Мусиченко О. Визначальні засади оформлення кримінального закону. *Новітні кримінально-правові дослідження – 2019 : альманах наукових досліджень* / за ред. О. В. Козаченка, О. М. Мусиченко. Миколаїв : СПД Румянцева Г. В., 2019. С. 144-151.

6. Навроцький В.О. Здобутки та упущення робочої групи з питань реформування кримінального права. *Матеріали науково-практичного семінару “Напрями реформування кримінальної юстиції в Україні”*. 22 травня 2020 року, м.Львів. Львів: ЛьвДУВС, 2020. С.99-104.

7. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики от 30 декабря 1999 года № 787-IQ (с изменениями и дополнениями по состоянию на 06.10.2020 г.). URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30420353#pos=510;-56 (дата звернення: 08.04.2021).

8. Уголовный кодекс Кыргызской республики от 2 февраля 2017 года № 19. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/111527> (дата звернення: 08.04.2021).

9. Уголовный кодекс Республики Армения от 18.04.2003. URL: <http://www.parliament.am/legislation.php?ID=1349&lang=rus&sel=show#1a> (дата звернення: 08.04.2021).

10. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. № 275-3. Национальный правовой портал Республики Беларусь. URL: <http://pravo.by/document/?guid=3871&p0=hk9900275> (дата звернення: 11.04.2021)

11. Уголовный кодекс Республики Молдова от 18.04.2002. URL: <http://lex.justice.md/ru/331268/> (дата звернення: 11.04.2021)

12. Уголовный кодекс Республики Польша / Науч. ред. канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашов, докт. юрид. наук, проф. Н. Ф. Кузнецова; вступ. статья канд. юрид. наук, доц. А. И. Лукашова, канд. юрид. наук, проф. Э. А. Саркисовой; перевод с польского Д. А. Барилевич. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2001.

13. Уголовный кодекс Российской Федерации от 24 мая 1996 года (с изменениями на 30 декабря 2020 года). URL: <http://docs.cntd.ru/document/9017477> (дата звернення: 11.04.2021)

14. Уголовный кодекс Туркменистана от 10 мая 2010 года № 104-IV. URL: https://www.legislationline.org/download/id/8316/file/Turkmenistan_CC_2010_am2019_en.pdf (дата звернення: 11.04.2021)